

Antika v literatuře středověku

Pojem a výraz „středověk“:

Medium (střední) aevum (věk). Tento pojem (medium aevum, media tempestas, media aetas – střední věk, středověk) se objevuje v renesančním humanismu jako označení přechodné doby, prostředního vývojového stupně mezi kulturou klasické antiky a její humanistickou obnovou. S takovou představou, i když ještě ne s tímto termínem, se setkáme už u Petrarky, který předcházející staletí označuje jako „tenebrae“, dobu temna. Tak mělo i označení „medium aevum“ původně pejorativní přídech: středověk byl nutným zlem v kulturním vývoji – takto jej chápal nejen renesanční humanismus a pozdější novohumanismus, ale ještě doba poměrně nedávná (do momentu, kdy došlo k tzv. „vzpouře medievistů“).

Pozdně antická literatura, latinská patristika:

V pozdní císařské době existuje v antické, tedy i v latinské, literatuře křesťanská i světská tvorba, o nichž lze říci, že stojí vedle sebe nebo také že společně tvoří jedinou literární kulturu pozdní antiky. Tato tvorba vykazuje řadu typických zvláštností, které jsou zvlášť patrné ve srovnání s antickým literárním modelem. Došlo ke změně vzájemného vztahu řeckého a latinského písemnictví: nemůže již být řeč o hegemonii řecké literatury jako vzoru, přejímaného Římany, máme před sebou paralelně se vyvíjející literatury ve dvou jazycích, nebo můžeme mluvit o jediné – dvojjazyčné – literární kultuře. Jazyk je v této době vnějším znakem, výběr té či oné řeči bývá nahodilý, je mnoho autorů, pišících v latině i v řečtině. Můžeme pozorovat značné změny v zastoupení a rozložení literárních žánrů.

Zásadní význam má převratná změna, již v této době podléhá poezie, změna časoměrné prozodie v prozodii přízvučnou. Kromě tendencí, které můžeme pozorovat v málo dochované (např. náhrobní nápisy) lidové tvořivosti, psali v rytmických verších křesťanští autoři, kteří se rádi i takto vzdělili od pohanské literární tradice a vyšli vstříc lidovému vkusu. Nejdříve se setkáváme s verši, jejichž prozodický systém je sporný, nelze dost dobře rozhodnout, jsou-li časoměrné nebo přízvučné. Tak je tomu u hexametru křesťanského básníka Commodiana (3. nebo 5. stol). i u prvních hymnů, které v pol. 4. stol. skládá Ambrosius Mediolanensis (+397)¹. Za první jasný doklad básnického projevu s přízvučnou prozodií bývá považován Augustinův (354–430) „Psalmus contra partem Donati“, jehož jednotlivé verše mají pevný počet slabik (16, vl. 2x8), pevné místo přízvučky (přízvučný trochej), neměnnou polohu přerývky (dělicí šestnáctislabičný celek na dva osmislabičné a vlastně samostatné verše) a jeví dokonce již náběh k rýmům nebo asonancím. Skladba začíná verši:

*Abundancia peccatorum / solet fratres conturbare,
propter quod Dominus noster / voluit nos praemonere
comparans regnum coelorum / reticulo misso in mare
congreganti multos pisces / omne genus hinc et inde.*

Nejen rytmus a rým, ale i artistní ráz má pozdně antické básnictví společný se středověkou poezií. Vládne záliba v poetických hříčkách, mezi nimiž jsou nejvýraznější tzv. „carmina figurata“. Vyvinul je již v době Konstantinově (zač. 4. stol.) latinský básník Optatianus Porphyrius. Píše jednak básně, v nichž jsou písmena umístěna tak, aby čtena v různých směrech dávala vždy jiný smysl nebo naopak aby takto vzniklý text byl vždy stejný, jednak takové skladby, které pomocí délky jednotlivých veršů graficky znázorňují nějaký

¹ Tyto hymny podrobil rozboru W. Meyer (Anfang und Ursprung der lateinischen und griechischen Rythmischen Dichtung, Gesammelte Abhandlungen II, 1–200, zvl. 119–120) a dospěl k závěru, že s jistou rezervou vyhovují oběma principům.

předmět – často např. oltář.² Další staletí tyto básnické výtvořy hodnotila velmi vysoko jako zázračné a napodobeníhodné vzory. Zmiňuje se o nich s obdivem několik křesťanských autorů a Rabanus Maurus (780–856), mohučský arcibiskup a opat fuldského kláštera, je napodobil ve sbírce “De laudibus sanctae crucis”.

Význam pro budoucí kulturní a literární vývoj má to, že pozdní římská literatura má velkou zálibu v moralitě, která našla projev jednak v bajce (žánru, který středověk silně rozvinul) a ve sbírkách sentencí a mravních naučení, jako byly sbírky “Septem sapientum sententiae” a “Catonis Disticha moralia”. Tento Pseudocato, zvaný také Dionysius Cato a ztotožňovaný v souladu s archaizujícími tendencemi této doby s M. Porciem Catonem (3./2.stol.př.n.l.), byl mimořádně oblíbený dalšími generacemi až do 18. stol., byl přeložen do mnoha evropských jazyků (u nás poprvé ve 14. století, později jej přeložil i J. A. Komenský) a tištěn v raném novověku téměř v každém desetiletí. Gnómy této sbírky jsou ve shodě s morálními tendencemi vyšší literatury a s laděním těch soudobých filozofických systémů, v nichž zaujaly přední místo otázky individuální etiky. – Filozofie této doby má však i další priority – jednak ožívování tradic klasických systémů řecké filozofie, akademie (platonismus) a peripatetické školy (Aristoteles), v čemž si získal nesmrtelnou zásluhu středověkem nanejvýš ceněný A. M. Severinus Boethius (+524), jednak tvorbu iracionálního novoplatonského systému, který měl rovněž po celý středověk vliv na vývoj teologického i filozofického myšlení. (Boethiovský platonismus spolu s novoplatonismem a s Augustinovou teologií zajistil ve filozofii nadvládu platonismu téměř po celý středověk.)

V historiografii pozorujeme téměř všeobecný sklon k biografii a k anekdotickým vyprávěním. Tato větev historiografie je jedním z proudů, jež vedou ke vzniku románu a k tzv. aretalogickým vyprávěním (o zázračných událostech) a křesťanských prozaických legend. Patří sem i pseudohistorické vyprávění typu historií o Alexandrovi nebo Diktyových a Darétoých trójských historií, z nichž se ve středověku inspirovali autoři alexandreid a trojánských kronik. Román, který se jako žánr konstituuje už v dřívějším období, má nemenší význam než pro legendy pro vznik středověkého dobrodružného (většinou i s historickými, milostnými a hrdinskými prvky) eposu.

Jedním z charakteristických žánrů této literatury je encyklopedie. Projevuje se sklon shrnovat a systematizovat výsledky, dosažené antickou, zejména řeckou vědou. Učenci této doby jsou většinou sběrateli a encyklopedisty: mnohým těmto spisům kritičnost, mísí se v nich solidní údaje, excerpované ze starších autorů, s fantastičnem. To již samo o sobě má svou literární cenu a kromě toho nám právě tento způsob tvorby zprostředkuje cenné informace o způsobu života, o reáliích, o psychologii a smýšlení soudobého člověka. Vedle toho přinášejí tyto výpisky nenahraditelné úryvky z antických autorů, jejichž dílo se nám jinak nedochovalo³. Rétorika se pěstuje všeobecně, všichni vzdělanci této doby, pohané i křesťané, procházejí rétorickými školami. Rétorské prvky pronikají do všech literárních žánrů, neomezují se pouze na prózu, a prostřednictvím rétorických předpisů i rétorických výtvořů a působením rétorických škol se mohlo stát mnoho z antického kulturního bohatství majetkem středověkého křesťanství. Za prvé se to dalo přímou výchovou křesťanských rétorů–homiletiků (kazatelů): na kázáních (homiliích) sv. Augustina byl prokázáno, že jejich stavba odpovídá struktuře, jakou předepisovali pozdně římskí učitelé rétoriky pro rétorický výtvoř. Za druhé zdědila středověká rétorika i poetika antické rétorické předpisy a přímo na nich budovala.

7 AL

Takováto recepce (nejen pro rétoriku) probíhala v rámci sedmi svobodných umění. Sedm svobodných umění, septem artes liberales, byl systém akademických předmětů, který vznikl a byl přijat v pozdní antice. Skládal se z tzv. “trivia” (gramatika, dialektika, rétorika) a “quadrivia” (aritmetika, geometrie, astronomie, musica). Se systémem a klasifikací těchto oborů začal již M. Terentius Varro v 1. stol. př.n.l. ve spise “Disciplinarum libri IX”, ustavení sedmi disciplín znamená spis afrického novoplatonika Martiana Capella “De nuptiis Mercurii et Philologiae”. Jednotlivé disciplíny quadrivia zpracoval jako učebnici Boethius, dále pojednává o svobodných uměních Cassiodorus ve druhé knize

² Figurální poezie existovala už dříve u Řeků, v latinské literatuře ji pěstoval ve 4. stol. n.l. také básnik Ausonius.

³ K nejdůležitějším pozdně starověkým autorům encyklopedií patří Martianus Capella v 5. století - “De nuptiis Mercurii et Philologiae”, Macrobius se “Saturnaliemi” – rovněž 5. stol., Cassiodorus svými “Institutiones” a posléze Isidor ze Sevilly (+636) knihami “Etymologií”.

svého spisu „*Institutiones divinarum et saecularium litterarum*“, nadepisované „*De artibus ac disciplinis liberalium litterarum*“ (nebo „*Institutio saecularium artium*“).⁴ Isidor ze Sevilly je v I. knize „*Etymologii*“ definuje takto:

*Disciplinae liberalium artium septem sunt. Prima grammatica, id est loquendi peritia. Secunda rhetorica, quae propter nitorem et copiam eloquantiae suae maxime in civilibus quaestionibus necessaria existimatur. Tertia dialectica, cognomento logica, quae disputationibus subtilissimis vera secernit a falsis. - Quarta arithmetica, quae continet numerorum causas et divisiones. Quinta musica, quae in carminibus cantibusque consistit. Sexta geometria, quae mensuras dimensionesque complectitur. Septima astronomia, quae continet legem astrorum.*⁵
(Disciplin svobodných umění je sedm. První je gramatika, to jest umění mluvit. Druhá rétorika, jež se pro krásu a bohatství své výmluvnosti považuje za potřebnou zejména při vedení občanských sporů. Třetí je dialektika, zvaná též logika, která jemnými rozborů odlšuje výroky pravdivé od nepravdivých. - Čtvrtá je aritmetika, kteá zahrnuje příčiny i dělení čísel. Pátá musica, jež se týká písní a zpěvů. Šestá je geometrie, a ta se zabývá rozměry a měření. Sedmá astronomie, která se týká zákonitostí hvěd.)

Táž tendence, jakou byli vedeni encyklopedisté, totiž snaha konzervovat a uchovat příštím věkům příštím věkům bohatství antické kultury, ovládala i ty, kteří se věnovali excerpování, komentování⁶ a vydávání starých antických spisovatelů. S tím se setkáváme u Boethia, který pojal (nerealizovaný) plán přeložit do latiny a komentovat celé Platónovo a Aristotelovo dílo, podobné činnosti se oddával Boethiův kolega a spolupracovník Cassiodorus (490-583). Jsou v něm spojeny konzervační tendence pozdní antiky a opisovačská činnost v klášteřích, neboť tento vzdělaný státník na dvoře gótského krále Theodoricha založil r. 555 v jižní Itálii Vivarium, první klášter, v němž se shromažďovaly, opisovaly a překládaly antické literární výtvoř. Zásuhou vydavatelů a komentátorů, ještě většinou pohanských, se upevnilo a pak i v křesťanské kultuře udrželo výsadní postavení, které měli už u Římanů Vergilius a Livius, záliba pozdní antiky v etice navodila téměř kanonickou pozici Platóna, Seneky a Cicerona.

Některé z uvedených výtvořů této doby se staly ve středověku běžnými příručkami nebo přímo školskými učebnicemi, jiné byly opisovány a stále znovu komentovány. Jako učebnic se užívalo Boethiových filozofických komentářů, jeho spisů „*Institutio musica*“ a „*Institutio arithmetica*“⁷, pro gramatiku byly po celý středověk závazné „*Ars minor*“ i „*Ars maior*“ zmíněného Aelia Donata a Priscianova (5. stol.) „*Institutio grammatica*“⁸.

⁴ Je to vlastně samostatná druhá kniha Cassiodorova spisu *Institutiones divinarum litterarum*“ (*Institutionum rerum divinarum et humanarum libri II*) - MPL 70, 1145nn.

⁵ MPL 82, 74

⁶ Z komentátorů jsou pro další staletí nejdůležitější Ti. Claudius Donatus (cca 400) – Vergiliova Aeneis, dále Aelius Donatus (4. stol.) – Terentiovy komedie, fragment komentáře k Vergiliovu, a Servius (5. stol.) – Vergilius.

⁷ Boethius latinsky zpracoval celé quadrivium, jeho zpracování astronomie se však ztratilo a z geometrie se dochovaly fragmenty. – Kromě uvedených textů se ve středověkých školách povinně četla jeho „*Philosophiae consolatio*“, „Útěcha z filosofie“. Mylně mu středověká tradice připsala učebnici „*De disciplina scholarium*“.

⁸ Jako učebnice rétoriky se užívalo rétoriky Ad Herennium (1. stol. př. n. l.), ve středověku připisované Ciceronovi, Ciceronova spisku „*De inventione*“, pro poetiku byl kanonický Horatiův básnický list Ad Pisonem *De arte poetica*.